

А.Н. Байқадам*Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана, Қазақстан* <https://orcid.org/0009-0001-1210-7820>email: asylzat_b@mail.ru**Н.С. Байқадамов***Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда, Қазақстан* <https://orcid.org/0009-0007-6866-5112>email: nauryzbaybaykadamov@gmail.com

ДЕНЕ ТІЛІН БЕЛГІЛЕЙТІН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ АНТОНИМДІК ЖҰПТАРЫНЫҢ МОДЕЛЬДЕРІ ЖӘНЕ АУДАРМАСЫ

Аңдатпа. Соматикалық фразеологизмдер мәселесін қарастыруда адамның дене мүшелері арқылы көрінетін тұрақты тіркестердің семантикалық және экспрессивтік мүмкіндіктері ашыла түседі. Тіл-тілдегі фразеожүйенің бойындағы түрлі семантикалық, экспрессивтік қасиет олардың синонимдік-антонимдік жұмсалым қатарынан жиі орын алады. Сол себепті әртіпте, атап айтқанда, қазақ-ағылшын тілдеріндегі дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің антонимдік қатынасын, олардың аудармадағы сөздік түзілісін қарастыру ізденіс бағытының өзектілігін танытады. Зерттеудің мақсаты – дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің семантикалық ұйымдасуын айқындау, антонимдік жұптарының құрылымдық модельдерін жасақтау, сондай-ақ аударма үдерісіндегі баламалылық деңгейлерін анықтау. Зерттеу барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі 5 негізгі сомаға қатысты дене тілін белгілейтін фразеологизмдер іріктеліп, олардың ішінен антонимдік жұп ретінде екі тілден 52 мысал айқындалды. Оларды белгілі бір топтарға бөлу – қандай да бір айырмашылық белгілері негізінде қарастырылатынына байланысты фразеологиялық антонимдердің модельдері ұсынылды. Мысалы, *көзі ілінді – көз ілмеді* қарама-қарсы жұп ретінде сипатталады; эмоциялық қабылдауда *оң қабағын берді – теріс қабақ білдірді, жүзі жадырады – жүзі суыды, іші қыж-қыж қайнады – іші мұздады, баршылық пен жоқшылықты сипаттайтын қолы ұзын – қолы қысқа, маңдайының бес елі бағы бар – маңдайының бес елі [бес батпан] соруы бар* қарама-қарсылық

принципіне сәйкес қарастырылды. Әдіснамалық негіз ретінде салыстырмалы-салғастырмалы талдау, семантикалық талдау және лексикографиялық сипаттау әдістері қолданылды. Бұл үдерістерден экспрессивтік реңк және компоненттік ерекшеліктері анықталып, антонимдік жұптардың модельдері (болымдылық/болымсыздық, сапалық оппозиция, кеңістік метафорасы) жасақталды. Аударматану тұрғысынан 26 антонимдік жұптың баламалылығы үш деңгейге жіктелді: толық балама – 12, жартылай балама – 14, нөлдік балама – 0. Зерттеу нәтижесінде соматикалық фразеологизмдердің антонимдік жұптарын берудің лексикографиялық үлгісі ұсынылып, онда бірліктердің семантикалық өрісі, экспрессивтік реңкі және құрылымдық типі жүйеленді. Ұсынылған модельдер қазақ-ағылшын екітілді фразеологиялық сөздіктерді жетілдіруге және фразеографияда антонимдік қатарларды жүйелеуге мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: фразеологизм; соматизм; антонимдік модельдер; аудармадағы баламалылық, сөздік.

Мүдделер қақтығысы:

Авторлар мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді.

Мақаланың тарихы:

Түскен мерзімі: 13.05.2026

Баспаға қабылданған мерзімі: 13.08.2026

Кіріспе

Фразеологизмдердің мағыналық ұйымдасуы көбіне синонимдік және антонимдік қатынастар арқылы көрінеді. Осы жүйені салыстырмалы түрде зерттеу екі тілдің семантикалық құрылымындағы ұқсастықтар мен айырмашылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Қазіргі тіл білімінің даму кезеңі лингвисттердің семантикалық универсалийлерді зерттеуге ерекше назар аударуымен сипатталады. Солардың қатарына жататын антонимия құбылысы бүгінгі күнге дейін толық зерттелмеген, оның жекелеген қырлары ғалымдардың еңбектерінде әртүрлі ғылыми көзқарас тұрғысынан қарастырылып келеді.

Қазақ тіліндегі антонимиялық қатынастар белгілі бір деңгейде Ж. Мусин (1970), Қ. Аханов (1993), А. Жұмабекова (1995), Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев (2006), Н. Тукешова (2022) сынды ғалымдардың зерттеулерінде көрініс тапқан. Отандық ғылымда антонимдерді зерттеуге айтарлықтай үлес қосқан ғалымдардың бірі ретінде Ж. Мусинді атап өтуіміз керек. Ғалым антонимдерді тілдегі ерекше құбылыс ретінде қарастырып, оларды мағынасы жағынан бір-

біріне жақын, бірақ үнемі қарама-қарсы мәнде қолданылатын, біртекті сапалық ұғымдарды білдіретін сөздер деп сипаттайды (Мусин, 1970, б. 52).

Әртіпес тілдердегі антонимиялық құбылыстың көрініс табу ерекшеліктерін түсіну үшін ұлттық ерекшелікті ескеру аса маңызды. Бұл, ең алдымен, салыстырылып отырған тілдердің тасымалдаушыларына тән дүниетаным ерекшеліктерін назарға алуды талап етеді. Аталған факторлар белгілі бір тілге ғана тән өзіндік сипаттағы қарама-қарсылықтардың қалыптасуын және олардың тілдік жүйеде көрініс табуын айқындайды (Жумабекова, 1995, б. 5).

Антонимдік қатынастар әртүрлі семантикалық топтарда байқалады. Әсіресе мінез-құлық қасиеттеріне байланысты адамды сипаттайтын фразеологизмдер арасында антонимия кеңінен таралған.

Зерттеудің мақсаты – дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің семантикалық ұйымдасуын айқындау, антонимдік жұптарының құрылымдық модельдерін жасақтау, сондай-ақ аударма үдерісіндегі баламалылық деңгейлерін анықтау.

Фразеологиядағы антонимия құбылысына қатысты зерттеулер А.И. Молотков (1968), А.И. Алехина (1968), А.М. Эмирова (1971), А.В. Кунин (1972), Г.И. Волкотруб (1991), Е.Р. Мардиева (2003), Н.Ф. Алефиренко (2009) және т.б. ғалымдардың еңбектеріне арқау болған. Фразеологиялық антонимияны зерттеу барысында лексикалық антонимия теориясын назардан тыс қалдыру мүмкін емес, себебі фразеологизмдердегі семантикалық қарама-қайшылық оның бойындағы лексемалардың өзара антонимдігіне негізделеді. Лексикалық антонимия заңдылықтары арнайы ғылыми мәселе ретінде көптеген ғалымдардың еңбектерінде жан-жақты қарастырылған. Атап айтқанда, Л.А. Новиков (1974), Дж. Лайонз (1978), Д.А. Круз (1986), Е.Н. Миллер (1990), М. Оразов (1991), Г.Б. Антрушина (2001), Р.М. Закирова (2001), С. Джонс (2002), М.Л. Мёрфи (2003), З.Т. Жабелов (2006), О.Н. Лихачева (2006), Ж. Осмонова (2007), Ш. Жапаров (2013), И.В. Арнольд (2023) және басқа да зерттеушілердің ғылыми еңбектерінде бұл бағыт кеңінен талданған.

1990-жылдардың басында Е.Н. Миллер антонимия құбылысын фразеологиялық деңгейде арнайы зерттеу қажеттілігіне назар аударып, соған сәйкес фразеологиялық антонимдер сөздігін құрастырудың өзектілігін негіздеп көрсетті. Ол өзінің «Природа лексической и фразеологической антонимии» («Лексикалық және фразеологиялық антонимияның табиғаты») еңбегінде алғаш рет лексикалық және фразеологиялық антонимияны жан-жақты ажыратып көрсетіп, оларды мағыналық саласының ортақтығы мен категориялық-грамматикалық ұқсастығы негізінде бірігетін қарама-қайшы жұптар ретінде анықтады (Миллер, 1990, б. 17).

Қазіргі тіл білімінде антонимия құбылысы лексикалық деңгеймен шектелмей, фразеологиялық жүйеде де кеңінен қарастырылады. Көптеген зерттеулерде антонимдердің негізгі белгілерінің бірі ретінде олардың кем дегенде ішінара синтагматикалық сәйкестігі, яғни ұқсас мәнмәтінде қолданылу қабілеті көрсетіледі. Осыған байланысты антонимдер тек мағыналық қарама-қарсылықпен ғана емес, сонымен қатар қолданыс өрісінің ортақтығымен де сипатталады.

М.Л. Мёрфи идиомалық бірліктердегі антонимдердің прагматикалық рөлін атап көрсетеді. Оның пікірінше тұрақты тіркестердегі антонимдер көбінесе тек қарама-қарсылықты білдіру үшін емес, риторикалық әсерді күшейту мақсатында қолданылады (Мёрфи, 2003, б. 182). Сол бағытта Д.А. Круз контекстуалды алмастыра алу критерийін ұсынады: егер екі лексикалық бірлікті бір синтаксистік құрылым аясында алмастырған кезде олардың қарама-қайшылық мәні сақталса, олар антонимдік қатынаста деп бағаланады (Круз, 1986, б. 206).

А.В. Куниннің тұжырымы бойынша, фразеологиялық антонимдердің мағыналарында қарама-қарсылық болғанымен, олар ортақ семантикалық сыңарға ие фразеологизмдер деп танылады да, антонимдік сыңарлы фразеологиялық бірліктер субстантивті, адъективті, адвербиалды, етістікті, одағайлық және модальді түрлерге жіктеледі (Кунин, 1996, б. 68). Фразеологизмдердің антонимдік қатынасы тілдік бірліктердің семантикалық құрылымының ұқсастығына негізделеді. Алайда аталған құрылымда мағына тұрғысынан қарама-қарсы сыңарлардың болуы нәтижесінде антонимдік жұптар қалыптасады.

Фразеологиялық антонимия — фразеологиялық бірліктер арасындағы семантикалық байланыстың бір түрі саналады әрі ағылшын тілі фразеологиясы жүйесінде белгілі бір ішкі жүйені қалыптастырады (Алехина, 1991, б. 23). Демек, фразеологиялық антонимдер – лексикалық мағыналары бір-біріне қарама-қарсы келетін, сонымен қатар сыңарлары өзара ұқсас әрі лексика-грамматикалық сипаты ортақ (яғни бір сөз табына бірдей қатыстылығы бар) фразеологизмдердің жұбы немесе тобы.

Лексикалық антонимдерге қарағанда фразеологиялық антонимдік құбылыстың аз болуы семантикалық тұрғыда қарама-қарсы бірліктердің өзара сәйкестігін талап ететіндігімен түсіндіріледі. Оған қоса мағыналары қарама-қарсы фразеологизмдер әрдайым антоним бола бермейтінін де ескеруіміз керек (Сидоренко, 1982, б. 97).

Қарастырылып отырған екі тілдегі антонимдік фразеологизмдер семантикасы жағынан ұқсас болып, оларды фразеосемантикалық топтарға біріктіруге болады. Дегенмен әр тілдің құрылымдық ерекшеліктеріне байланысты

олардың бейнелік сипаты ерекше болып қалады және халықтың дүниетанымын, ойлау ерекшелігін көрсетеді (Тукешова, 2022, б. 7).

Бұл өзгешелікті Ғ. Қалиев пен Ә. Болғанбаев та өз зерттеулерінде қарастырады: “Шындық өмірдегі заттар мен құбылыстардың, әрекеттердің қарама-қарсылығына негізделген лексикалық антонимдерден фразеологиялық антонимдердің басты ерекшелігі – қарама-қарсы мағыналарды бейнелеп, мәнерлеп білдіретіндігенде” (Қалиев, Болғанбаев, 2006, б. 204). Ғалымдар фразеологиялық антонимдердің құрылымы жағынан екі түрлі сипатта кездесетінін көрсетеді:

1) құрамы жағынан мүлде өзгеше емес, тек бір компоненті арқылы ғана ерекшеленетін фразеологизмдерден болған фразеологиялық антонимдер. Мұндай фразеологизмдердің өзгертін компоненттері бір-біріне қарама-қарсы сөздерден тұрады. Мысалы: *аты шықты – аты өшті, беделі артты – беделі түсті, қабағы ашылды – қабағы салбырады*, т.б.

2) құрамы, құрылымы бір-бірінен өзгеше фразеологизмдерден жасалған фразеологиялық антонимдер. Бұл сияқты фразеологиялық антонимдер құбылысты, мән-жайды салыстырудан туған мағыналық қарама-қарсылық байқалады. Мысалы: *мойны босады – қолы тимеді, шөлі қанды – қаны кепті, ақ ниет – арам ой* (Қалиев, Болғанбаев, 2006, б. 204).

Қазіргі ағылшын тілінде фразеологиялық антонимдерді семантикалық тұрғыдан бірнеше типке жіктеуге болатынын айта келе, ғалым Ю. Апресян лексикалық антонимдердің семантикалық классификациясын ұсынған (Апресян, 1974, б. 288–297):

- Бірінші тип «бастау – аяқтау» оппозициясына негізделеді. Мұнда әрекеттің басталуы мен аяқталуы қарама-қарсы қойылады және бұл құбылыс антонимдердің градуалды сипатын көрсетеді.
- Екінші тип «әрекет – әрекет нәтижесін жою» қатынасын білдіреді. Мұнда белгілі бір іс-әрекетті жүзеге асыру мен оны шектеу немесе кері бағытта өзгерту мағыналары қарама-қарсы қойылады. Бұл жағдайда антонимия динамикалық сипатқа ие болып, әрекет пен оның нәтижесі арасындағы байланысты ашады.
- Үшінші тип бағалау семантикасына негізделіп, «жақсы – жаман», «дұрыс – бұрыс», «адал – арам» сияқты қарама-қарсылықтарды қамтиды. Бұл топтағы фразеологиялық бірліктер адамның іс-әрекетіне, мінез-құлқына немесе әлеуметтік нормаларға қатысты бағалауыштық мағына білдіреді. Кейбір жағдайларда бұл оппозициялар арасында бейтарап немесе аралық мағынаның болуы әбден мүмкін.

- Төртінші тип «көп – аз» қатынасына негізделген градуалды антонимдерді қамтиды. Бұл топқа мөлшер, қашықтық, салмақ, күш, жылдамдық және абстрактілі қасиеттер сияқты әртүрлі параметрлер бойынша қарама-қарсылықтар жатады. Мұндай антонимдер шкалалық сипатқа ие болып, олардың арасында аралық деңгейлердің болуы заңды құбылыс болып табылады.
- Бесінші типке әртүрлі семантикалық өрістерге жататын антонимдер кіреді. Бұған байлық пен кедейлік, адамның ішкі қасиеттері, сыртқы келбеті, эмоционалдық күйі, тәжірибе деңгейі және интеллектуалдық сипаттары сияқты ұғымдар арасындағы қарама-қарсылықтар жатады. Бұл антонимдер тілдің дүниетанымдық және мәдени ерекшеліктерін айқындайды.

Осылайша, фразеологиялық антонимдер жүйесі көпқырлы құрылымға ие болып, олардың семантикалық типтері әрекеттің бағытына, бағалау сипатына, градуалдылық деңгейіне және түрлі концептуалдық өрістерге негізделеді. Бұл құбылысты зерттеу тілдің фразеологиялық қоры арқылы халықтың дүниетанымын, мәдениетін және когнитивтік ерекшеліктерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Дене тілін белгілейтін фразеология мәселесі XX ғасырдың екінші жартысынан бастап жүйелі зерттеле бастады. Адам дене мүшелері тілде тек анатомиялық ұғымды білдіріп қана қоймай, метафоралық және символдық мағынаға да ие болады.

Қазіргі тіл білімінде фразеологиялық жүйені антропоэзектік бағытта зерттеу кең өріс алып отыр. Осы тұрғыда А.К. Бакытжанова “Адамның фразеологиялық бейнесін биологиялық, физикалық, психикалық, рухани, діни, интеллектуалдық, әлеуметтік параметрлер негізінде сипаттауға болады” деп пікір білдіреді (2025, б. 10).

Адамның дене мүшелеріне қатысты атаулар негізінде жасалған тұрақты тіркестер – соматикалық фразеологизмдер – ұлттық дүниетаным мен тілдік бейненің маңызды көрсеткіші саналады.

Материалдар мен әдістер

Салыстырылып отырған екі тілдің материалы негізінде антонимдік фразеологизмдердің мағынасы көбіне адамды сипаттауға бағытталатыны анықталды, яғни адамның сыртқы келбетін, мінез-құлқын, түрлі қасиеттері мен жай-күйін бейнелеуде фразеологизмдердің қарама-қайшылыққа құрылуы айрықша қызмет етеді. Зерттеуімізде қарастырылған қазақ тіліндегі эмпирикалық материалдар І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінен» (1977),

ал ағылшын тіліндегі дене тілін белгілейтін фразеологизмдер Oxford Dictionary of English Idioms (Айто, 2020) сөздігінен, Cambridge Dictionary, Collins Online Dictionary және Reverso Dictionary, т.б. электронды сөздіктерінен іріктеу әдісі арқылы жинақталды.

Дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің мағыналарын семантикалық компоненттерге жіктеу және эмотивті семаларды айқындау мақсатында компоненттік талдау, олардың әртіптес тілдердегі эквиваленттілік деңгейлерін анықтау, сондай-ақ іріктелген дене тілін белгілейтін фразеологизмдерге статистикалық талдау жүргізу үшін құрылымдық кластерлеу әдісі қолданылды.

Әртіптес тілдегі соматикалық фразеологизмдердің антонимдік қатынасын талдауда баламалылықтың толық, жартылай және нөлдік моделдері айқындалып, олардың лексикографиялық берілу ерекшеліктері көрсетіледі (Бэлл, 1991, б. 9).

Нәтижелер

Дене тілді фразеологизмдердің семантикасын модельдеуде арнайы лексемалар–соматизмдер–маңыздырөлатқарады. Соматикалық фразеологизмдер тіл білімінде ғалымдар тарапынан үлкен қызығушылық тудырып келеді. 1964 жылы «соматизм» терминін лингвистика ғылымына эстон зерттеушісі Ф. Вакк енгізген.

Соматизмдердің семантикалық өрісі кез келген әлем тілінде едәуір маңызды орын алады. Дене тілін белгілейтін фразеологизмдер тіл-тілдің фразеологиялық қорының шамамен 30%-ын құрайды (Омиралиева, 1999, б. 4).

Е.Ф. Арсентьева (1989), Ф.Х. Тарасова (1999), З.А. Лайпанова (2007), Д.Н. Еркова (2012) еңбектеріне сүйене отырып, зерттеушілер Н.М. Тукешова, Ф.Х. Тарасова жинақталған фразеологизмдер ішінен адамды сипаттайтын антонимдік фразеологиялық бірліктер фразеосемантикалық тобын бөліп алып, оның құрамында төмендегідей фразеосемантикалық ішкі топтарды жіктеп көрсетеді (Tukeshova & Tarasova, 2024, б. 3):

- адамның сыртқы келбетін білдіретін фразеологизмдер;
- адамның мінезі мен жеке қасиеттерін білдіретін фразеологизмдер;
- адамның физикалық және эмоционалдық күйін білдіретін фразеологизмдер;
- адамның әлеуметтік мәртебесін, орнын білдіретін фразеологизмдер;
- адамның отбасылық қарым-қатынастарын білдіретін фразеологизмдер;
- адамның іс-әрекетін білдіретін фразеологизмдер.

Аталған фразеосемантикалық ішкі топтардың айқындалуы ағылшын және қазақ тілдеріндегі антонимдік фразеологизмдердің семантикалық ортақтығын да айқындайды.

К.Л. Киселёва фразеологиялық антонимдердің қалыптасуы үшін тағы бір маңызды шартты атап көрсетеді. Ол – антонимдік фразеологизмдер арасында тұлғалық ұқсастықтың болуы. Демек, қарама-қарсы мағынадағы бірліктердің құрылымында ортақ элементтер сақталып, тек бір сыңары ғана өзгеруі мүмкін. Олар көбінесе лексикалық немесе мәнмәтіндік (контекстік) антонимдер болып келеді (Киселёва, 2011, б. 355).

Осы тақырып төңірегінде ағылшын-орыс тілдері қатынасында зерттеу жүргізген ғалымдар оппозитивтілік семантикасы ішкі деңгейде де (бір фразеологизмдер құрамындағы компоненттер арасында), сыртқы байланыстар деңгейінде де (басқа фразеологизмдер арақатынасында) көрініс табатынын атап өтеді (Лунькова, Фролова, 2022, б. 1).

Антонимдерді белгілі бір топтарға бөлу олардың қандай да бір айырмашылық белгілері негізінде қарастырылуына байланысты жүзеге асады. Бұл мәселеде А.Е. Гусева құрылымдық айырмашылықтарға сүйене отырып, фразеологиялық антонимдердің мынадай модельдерін ұсынады (Гусева, 2008, б. 328):

1) Бір құрылымды антонимдер

Бұл топқа лексикалық құрамы мен синтаксистік құрылымы толықтай сәйкес келетін фразеологиялық бірліктер жатады. Олардың ішкі қарама-қарсылығы белгілі бір сыңарының мағыналық оппозициясы немесе болымсыз түрі арқылы жасалады. Аталған топ екі кіші модельге бөлінеді:

а. Болымдылық/болымсыздық моделі. Мұнда фразеологизмнің мағыналық қарама-қарсылығы болымды/болымсыз түрі негізінде жүзеге асады.

б. Қарама-қарсы сыңар моделі. Бұл жағдайда фразеологизмдердің құрылымдық моделі сақталып, бір ғана сыңары семантикалық оппозицияға түседі.

2) Өртүрлі құрылымды антонимдер

Бұл топқа синтаксистік құрылымы мен лексикалық құрамы жағынан айырмашылығы бар, бірақ жалпы мағыналық мазмұны қарама-қарсы фразеологизмдер жатады. Мұнда антонимдік қатынас құрылымдық сәйкестікке емес, семантикалық оппозицияға негізделеді.

Сонымен, антонимдік фразеологизмдердің құрылымдық типологиясы олардың лексика-синтаксистік ұйымдасу ерекшеліктеріне және мағыналық қарама-қарсылықтың берілу тәсілдеріне сүйене отырып айқындалады.

Дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің қазақ және ағылшын тілдеріндегі антонимдік жұптық модельдерін аударматану тұрғысынан

қарастыруда біз ғылыми еңбектердегі осы көрсетілген жіктелімдердің негізінде бір құрылымды және әртүрлі құрылымды деп бөліп қарастырамыз.

Талқылау

Зерттеу жүргізу барысында бай эмпирикалық материалды бір тілдік және екі тілдік сөздіктер берді. Ізденіс жұмысымыздың мақсатына орай 5 негізгі сомаға қатысты дене тілін белгілейтін фразеологизмдер талдауға түседі. Нақтырақ айтқанда, саны жағынан ең көп әрі қолданыс жиілігі басым *көз, жүрек, қол, бас, тіл* сомалары қатысты фразеологизмдердің антонимдік модельдері алынды. Атап айтқанда, қазақ және ағылшын тілдері сөздіктерінен бір құрылымды антонимдік фразеологизмдерге байланысты жалпы саны – 28 мысал, әртүрлі құрылымды антонимдік фразеологизмдерден 24 мысал іріктеліп алынып, төмендегі кестелерде салыстырмалы-салғастырмалы және аудармашылық талдау жүргізіледі. Алдымен бір құрылымды антонимдік фразеологизмдерге қарасты болымдылық/болымсыздық моделіне байланысты берілген мысалдарға талдау жасалды (1-кесте).

1-кесте. Бір құрылымды антонимдік фразеологизмдер (болымдылық / болымсыздық моделі)

Қазақ тіліндегі дене тілін белгілейтін фразеологизм	Ағылшын тіліндегі баламасы және баламалылық деңгейі	Қазақ тіліндегі антонимдік жұбы	Ағылшын тіліндегі антонимдік жұбының баламасы және баламалылық деңгейі
<i>көзі ілінді</i> (ұйқыға кетті, ұйықтап кетті)	<i>nod off</i> [жартылай]	<i>көз ілмеді</i> (ұйқы көрмеді, ұйықтамады)	<i>not sleep a wink</i> [толық]
<i>бас иді</i> (мойынсұнды, көнді, алдына тізе бүкті, бағынды)	<i>bow to someone/ something</i> [жартылай]	<i>бас имеді</i> (берілмеді, бой бермеді, бағынбады, тізе бүкпеді, кешірім сұрап аяғына жығылмады)	<i>not bow one's head</i> [толық]

<i>тілге келді</i> (сөйлесті; әңгімелесті, мәміле тапты)	<i>have a glib/ready tongue</i> [толық]	<i>тілге келмеді</i> (бір ауыз сөз айтпады, бірден кірісіп кетті)	<i>lose one's tongue</i> [толық]
---	--	--	-------------------------------------

Ұйқы семантикасына байланысты *көзі ілінді* (“ұйқыға кетті, ұйықтап кетті”) (Кеңесбаев, 1977, б. 265) – *көз ілмеді* (“ұйқы көрмеді, ұйықтамады”) (Кеңесбаев, 1977, б. 265) антонимдік жұбына балама ретінде *nod off*¹ – *not sleep a wink*² фразеологизмдері семантикалық тұрғыдан сәйкестік тапқан, дегенмен лексика-грамматикалық тұрғыдан “ұйықтап кетті” мағынасындағы *көзі ілінді* соматикалық фразеологизміне “to begin sleeping, especially not intentionally” мағынасындағы *nod off* фразалық етістігі жартылай балама ретінде алынды, себебі мұндағы *көз* лексемасына сәйкес *eye* сомасы қарастырылмаған.

Келесі жетекшілік ету, бағыну семантикасына қатысты *бас иді* (Кеңесбаев, 1977, б. 96) – *бас имеді* (Кеңесбаев, 1977, б. 96) соматикалық фразеологизміне балама ретінде *bow to someone/something*³ – *not bow one's head*⁴ фразалық тіркестері берілген. Мұнда да “мойынсұнды, көнді, алдына тізе бүкті, бағынды” мағыналарында келетін *бас иді* соматикалық фразеологизмінің болымды нұскасына сәйкес *bow to someone/something* фразалық етістігінің баламасы жартылай екені анық, себебі *бас* лексемасына сәйкес *head* сомасы берілмеген. Болымсыздық нұскасында *not bow one's head* деп дәл балама беріліп, *бас имеді* соматикалық фразеологизмінің мағынасын толық ашады.

Соңғы тілдесу/үнсіздік семантикаларына байланысты берілген *тілге келді* (“сөйлесті; әңгімелесті, мәміле тапты”) (Кеңесбаев, 1977, б. 465) – *тілге келмеді* (“бір ауыз сөз айтпады, бірден кірісіп кетті”) (Кеңесбаев, 1977, б. 532) антонимдік соматикалық фразеологизмдеріне сәйкес келетін *have a glib/ready tongue*⁵ (“have a quick tongue, be quick to reply”) – *lose one's tongue*⁶ (“to lose the power of speech,

¹ *nod off* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/nod-off>

² *not sleep a wink* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/not-sleep-a-wink>

³ *bow to someone/something* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bow-to?q=bow+to+someone%2Fsomething>

⁴ *bow one's head* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/bow-head>

⁵ *have a glib/ready tongue* (n.d.). Reverso Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.reverso.net/english-definition/have+a+ready+tongue>

⁶ *lose one's tongue* (n.d.). Collins Online Dictionary. Retrieved 16 March 2026 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/lose-ones-tongue>

esp. temporarily”) толық баламалар ағылшын тілінің сөздіктерінен кездесті, себебі лексика-семантикалық тұрғыдан да, грамматикалық тұрғыдан да толыққанды сәйкеседі.

Келтірілген талдаулардан аңғарылатындай, дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің антонимдік жұбының болымдылық/болымсыздық моделін тіларалық беруде негізінен алғанда толық және жартылай баламалы аударма әдістері қызмет етеді.

Бір құрылымды антонимдік фразеологизмдердің екінші тобы – қарама-қарсы сыңар моделіне 3 антонимдік жұп қарастырылды (2-кесте).

2-кесте. Бір құрылымды антонимдік фразеологизмдер (қарама-қарсы сыңар моделі)			
Қазақ тіліндегі дене тілін белгілейтін фразеологизм	Ағылшын тіліндегі баламасы және баламалылық деңгейі	Қазақ тіліндегі антонимдік жұбы	Ағылшын тіліндегі антонимдік жұбының баламасы және баламалылық деңгейі
<i>тіл шешілді</i> (сөзге ерік берілді, еркін сөйлейтін болды)	<i>find one's tongue</i> [толық]	<i>тілі байланды</i> (қорыққаннан, науқастан, еріксіздікпен, т.б. сөйлей алмай қалды)	<i>(be) tongue-tied</i> [толық]
<i>қолы қысқа</i> (кедей, жарлы; қалтасы жұқа)	<i>hard up</i> [жартылай]	<i>қолы ұзын</i> (бұл жерде бай, дәулетті, өрісі кең адам ұғымын беріп тұр)	<i>have deep pockets</i> [жартылай]
<i>маңдайының бес елі бағы бар</i> (бақытты, ырысы тасыған деген мағынада)	<i>born under a lucky star</i> [жартылай]	<i>маңдайының бес елі соры бар</i> (әбден бақытсыз, «қырық» қырсық жабысқан сор қасқа)	<i>born under an unlucky star</i> [жартылай]
<i>оң қабағын берді</i> (жылы шырай, жақсы көңіл білдірді)	<i>give someone a warm welcome</i> [жартылай]	<i>теріс қабақ білдірді</i> (жаратпай, ұнатпай қарады; оң қарамады)	<i>give someone/ something the cold shoulder</i> [жартылай]

Қарама-қарсы сыңар моделі атауы көрсетіп тұрғандай фразеологизмдердің антонимдік жұптарының құрамындағы бір сыңары семантикалық оппозицияға түседі. Бірінші мысалда *тіл шешілді* (Кеңесбаев, 1977, б. 534) – *тілі байланды* (Кеңесбаев, 1977, б. 535) соматикалық фразеологизмдердегі сома біреу (*тіл*), ал етістіктерінің мағыналары қарама-қарсы болып келген. Сөздіктегі мағынасы “сөзге ерік берілді, еркін сөйлейтін болды” деп келетін *тіл шешілді* соматикалық фразеологизміне аударма баламасы ретінде ұсынылған *find one's tongue*¹ фразеологизмі ағылшын онлайн сөздігінде 2 мағынада келеді: 1) to recover the ability to talk, as after shock or embarrassment; 2) to regain one's powers of speech; recover one's poise. Оған қоса қазақ және ағылшын тілі нұсқаларының құрамында *тіл/tongue* сомасының келуі толық баламалылық деңгейінің шартына сәйкес екендігін көрсетеді.

Тіл шешілді соматикалық фразеологизмінің антонимдік жұбы – “қорыққаннан, науқастан, еріксіздікпен, т.б. сөйлей алмай қалды” мағынасын беретін *тілі байланды* соматикалық фразеологизміне “not able to speak because you are shy or nervous” мағынасындағы (*be*) *tongue-tied*² сын есімді тіркесі дәлме-дәл келгендіктен, толық баламалық деңгейіне жатқызамыз.

Кедей/бай адам семантикасын білдіретін дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің антонимдік жұбы ретінде *қолы қысқа* (“кедей, жарлы; қалтасы жұқа”) (Кеңесбаев, 1977, б. 347) – *қолы ұзын* (“бұл жерде бай, дәулетті, өрісі кең адам ұғымын беріп тұр”) (Кеңесбаев, 1977, б. 348) бинарлық қатар түзеді. Ағылшын сөздіктерінен *hand* сомасымен келетін баламалар табылмағандықтан, жартылай балама ретінде “in need of money; poor” мағынасындағы *hard up*³ сын есімі мен “have a lot of money or wealth” мағынасындағы *have deep pockets*⁴ фразеологизмін семантикалық тұрғыдан сәйкес келеді деп санаймыз.

Қарастырылатын келесі фразеологизмдердің қос тілдегі нұсқалары да антонимдік жұп құрайды: “бақытты, ырысы тасыған” деген мағынадағы *маңдайының бес елі бағы бар* (Кеңесбаев, 1977, б. 387) және “әбден бақытсыз, «қырық» қырсық жабысқан сор қасқа” мағынасындағы *маңдайының бес елі соры бар* (Кеңесбаев, 1977, б. 387) соматикалық фразеологизмінен қазақ халқында

¹ *find one's tongue* (n.d.). Collins Online Dictionary. Retrieved 16 March 2026 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/find-ones-tongue>

² (*be*) *tongue-tied* (n.d.). Collins Online Dictionary. Retrieved 16 March 2026 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/tongue-tied>

³ *hard up* (n.d.). Collins Online Dictionary. Retrieved 16 March 2026 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/hard-up>

⁴ *have deep pockets* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/have-deep-pockets>

бақыт/бақытсыздық семантикасын жеткізуде *маңдай* сомасының рөлі жоғары болғандығын көруге болады. Ал ағылшын тілінде бұл семантиканы *star* немесе *fortune* лексемаларымен келетін тіркестерден жиі кездестіруге болады. Мысалы, “always have good or bad luck in your life” мағынасы білдіретін *born under a lucky star*¹ – *born under an unlucky star*² фразеологизмдері тек жартылай балама ретінде ғана қабылданады.

Қазақ тілінде адамның көңіл-күй семантикасын айшықтауға қатысатын *қабақ* сомасымен қарама-қарсы сыңар моделіне келтірілген кестедегі келесі мысал: *оң қабағын берді* (“жылы шырай, жақсы көңіл білдірді”) (Кеңесбаев, 1977, б. 418) – *теріс қабақ білдірді* (“жаратпай, ұнатпай қарады; оң қарамады”) (Кеңесбаев, 1977, б. 501) соматикалық фразеологизмдеріне ағылшын тілінде *brow ridge* тіркесімен келетін балама табылмады. Сондықтан мұндағы *оң қабағын берді* соматикалық фразеологизміне жартылай баламалылық деңгейінде “give a welcome to someone/something that is particularly enthusiastic and positive” мағынасындағы *give someone a warm welcome*³ (idioms.thefreedictionary.com) және *теріс қабақ білдірді* соматикалық фразеологизміне *give someone/something the cold shoulder*⁴ (екі мағынада: “a. to treat someone in a cold manner; snub; b. to ignore or shun someone”) фразеологизмін алдық.

Жоғарыда талданған мысалдардан қазақ және ағылшын тілдеріндегі соматикалық фразеологизмдерге өзара толық немесе жартылай балама нұсқаларын табуға болатындығын аңғарамыз. Бұдан екі тілде де фразеологиялық қордың бай екендігіне көз жеткізуге болады.

Зерттеуімізге арқау болған дене тілін белгілейтін фразеологизмдердің антонимдік жұптарын анықтауға қатысатын жіктелімнің келесі үлкен тобы – әртүрлі құрылымды антонимдік фразеологизмдер. Қазақ-ағылшын әртіптес тілдерінде қарастырылған мысалдар құрылымы жағынан ұқсас, дегенмен семантикалық өрісі қарама-қарсы (3-кесте).

¹ *born under a lucky star* (n.d.). Longman Dictionary. Retrieved 18 March 2026 from <https://www.ldoceonline.com/dictionary/be-born-under-a-lucky-unlucky-star>

² *born under an unlucky star* (n.d.). Longman Dictionary. Retrieved 18 March 2026 from <https://www.ldoceonline.com/dictionary/be-born-under-a-lucky-unlucky-star>

³ *give someone a warm welcome* (n.d.). The Free Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://idioms.thefreedictionary.com/warm+welcome%2C+a>

⁴ *give someone/something the cold shoulder* (n.d.). Collins Online Dictionary. Retrieved 16 March 2026 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/give-someone-the-cold-shoulder>

3-кесте. Өртүрлі құрылымды антонимдік фразеологизмдер

Қазақ тіліндегі дене тілін белгілейтін фразеологизм	Ағылшын тіліндегі баламасы және баламалылық деңгейі	Қазақ тіліндегі антонимдік жұбы	Ағылшын тіліндегі антонимдік жұбының баламасы және баламалылық деңгейі
<i>суық көзбен қарады</i> [қарсы алды] (жақтырмады, жақтырмай салқын жүздесті)	<i>give someone a cold-eyed stare</i> [толық]	<i>көзге жылы</i> [ыстық] көрінді (бұрыннан таныс, жақын кейіппен қуанышты кездесу туралы айтылады)	<i>be a sight for sore eyes</i> [толық]
<i>көзіне ұйқы тығылды [тірелді]</i> (ұйқы қысып, кірпігі байлана бастады)	<i>can hardly keep my eyes open</i> [жартылай]	<i>көрер таңды көзімен атқызды</i> (түні бойы көзін ілмеді; түн бойы кірпік қақпады, дамыл алмады)	<i>not sleep a wink</i> [жартылай]
<i>жүрегі жарыла жаздады</i> (қатты қуанды, көңілденді)	<i>heart burst with joy</i> [толық]	<i>жүрегі қарс айырылды</i> (қайғыдан қатты күйінді, өзегі өртенді)	<i>be heartbroken</i> [толық]
<i>қолы қарап отырмады</i> (тынымсыз жұмыс істеді)	<i>have one's hands full</i> [толық]	<i>қолы алдына сыймады</i> (жұмыссыздықтан не істерін білмеді)	<i>have time on your hands</i> [толық]
<i>басынан күн, аяғынан ай туды</i> (болып-толды; шамшырағы жанды)	<i>someone's star is rising</i> [жартылай]	<i>басынан құсы кетті</i> (бағы тайды, сәтсіздікке ұшырады)	<i>have a run of bad luck</i> [жартылай]

<i>тілінің тиегі</i>	<i>talk someone's</i>	<i>тіс жарып</i>	<i>тіл keep your mouth</i>
<i>ағытылды</i>	<i>head off</i>	<i>қатпады</i>	<i>shut</i>
(сөзінде шек болмады)	[жартылай]	(үн-түнсіз қалды; үндемеді, ләм-мим демеді)	[жартылай]

Бірінші бағанда келген “жақтырмады, жақтырмай салқын жүздесті” мағынасындағы *суық көзбен қарады [қарсы алды]* (Кеңесбаев, 1977, б. 472) соматикалық фразеологизміне *give someone a cold-eyed stare*¹ сөздігінде мағынасы: “look at someone in an unfriendly way or without showing emotion”) фразеологизмі лексика-семантикалық тұрғыдан да, грамматикалық құрылымы жағынан да толық балама ретінде қарастырылады. *Суық көзбен қарады* соматикалық фразеологизміне антонимдік жұп боп келетін *көзге жылы [ыстық] көрінді* (Кеңесбаев, 1977, б. 253) фразеологизміне толық балама ретінде Cambridge Dictionary сөздігінен “be someone/something you’re happy to see” мағынасында келген *be a sight for sore eyes*² идиомасын жатқызар едік.

Ұйқы семантикасына қатысты келесі *көзіне ұйқы тығылды [тірелді]* (“ұйқы қысып, кірпігі байлана бастады”) (Кеңесбаев, 1977, б. 262) мысалына *can hardly keep my eyes open*³ соматикалық фразеологизмі жартылай балама ретінде ұсынылып, ал қазақ тіліндегі нұсқасына әртүрлі құрылымды антонимдік жұп ретінде *көреп таңды көзімен атқызды* (“түні бойы көзін ілмеді; түн бойы кірпік қақпады, дамыл алмады”) (Кеңесбаев, 1977, б. 283) соматикалық фразеологизмі алынды. Оған *not sleep a wink*⁴ идиомасы лексика-семантикалық тұрғыдан толық сәйкес келгенімен, грамматикалық құрылымы жартылай сәйкесетіндіктен, жартылай баламалылық деңгейде қарастырылды.

Қуану семантикасын білдіретін “қатты қуанды, көңілденді” мағынасындағы *жүрегі жарыла жаздады* (Кеңесбаев, 1977, б. 215) соматикалық фразеологизміне ағылшын тілінде “be so filled up with happiness as to be unable to contain it” мағынасын білдіретін *heart burst with joy*⁵ соматикалық фразеологизмі

¹ *give someone a cold-eyed stare* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/cold-eyed>

² *be a sight for sore eyes* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/sight-for-sore-eyes>

³ *can hardly keep my eyes open* (n.d.). Reverso Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://context.reverso.net/translation/english-russian/keep+my+eyes+open>

⁴ *not sleep a wink* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/not-sleep-a-wink>

⁵ *heart burst with joy* (n.d.). The Free Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://idioms.thefreedictionary.com/burst+with+joy>

лексика-грамматикалық тұрғыдан дәлме-дәл келетіндіктен, толық балама деп тануға болады. Аталмыш фразеологизмге антонимдік жұп ретінде “қайғыдан қатты күйінді, өзегі өртенді” мағынасындағы *жүрегі қарс айырылды* (Кеңесбаев, 1977, б. 215) соматикалық фразеологизмі сәйкес келеді, оған Cambridge Dictionary сөздігінде “be extremely sad” мағынасында келген *be heartbroken*¹ сын есімді тіркесі идиомалық құрылым болмағандығына қарамастан толық балама бола алады.

Жұмыс істеу мен жұмыссыздық бинарлы семантикасын білдіретін *қолы қарап отырмады* (“тынымсыз жұмыс істеді”) (Кеңесбаев, 1977, б. 347) – *қолы алдына сыймады* (“жұмыссыздықтан не істерін білмеді”) (Кеңесбаев, 1977, б. 346) антонимдік жұбына сәйкесінше *have one’s hands full*² (“to be so busy that you do not have time to do anything else”) және *have time on your hands*³ (“have nothing to do”) толық балама ретінде қарастырылды.

Бақыт/бақытсыздық семантикасына байланысты қарастырылған келесі соматикалық фразеологизмдердің антонимдік жұбы – *басынан күн, аяғынан ай туды* (“болып-толды; шамшырағы жанды”) (Кеңесбаев, 1977, б. 102) – *басынан құсы кетті* (“бағы тайды, сәтсіздікке ұшырады”) (Кеңесбаев, 1977, б. 102). Бұларға балама ретінде ағылшын тілінде *star, luck* немесе *fortune* лексемаларының жиі келетінін ескерсек, сәйкесінше *someone’s star is rising*⁴ (“one’s social, political, or financial success is increasing very quickly; one is on the way to great fame or fortune”) және *have a run of bad luck*⁵ (“be in a period of continuous misfortune”) деп жартылай балама ретінде аударуға болады.

Өртүрлі құрылымды антонимдік фразеологизмдер жұптары қарастырылған 3-кестедегі соңғы мысал “сөзінде шек болмады” мағынасын беретін *тілінің тиегі ағытылды* (Кеңесбаев, 1977, б. 536) және “үн-түнсіз қалды; үндемеді, ләм-мим демеді” мағынасындағы *тіс жарып тіл қатпады* (Кеңесбаев, 1977, б. 536) дене тілін белгілейтін фразеологизмдерінің екеуі де *тіл* сомасымен берілген, сондай-ақ грамматикалық құрылымы ұқсас. *Тілінің тиегі ағытылды* фразеологизміне ағылшын тіліндегі Collins Dictionary сөздігінде

¹ *be heartbroken* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/heartbroken>

² *have one’s hands full* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/have-hands-full>

³ *have time on your hands* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/have-time-on-hands>

⁴ *someone’s star is rising* (n.d.). The Free Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://idioms.thefreedictionary.com/someone%27s+star+is+rising>

⁵ *have a run of bad luck* (n.d.). The Free Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://idioms.thefreedictionary.com/a+run+of+bad+luck>

келген “bore or weary someone by excessive talk; talk incessantly” мағынасын білдіретін *talk someone’s head off*¹ соматикалық фразеологизмі жартылай балама ретінде ұсынылды. Ал *tic жарып тіл қатпады* соматикалық фразеологизміне жартылай балама ретінде Cambridge Dictionary сөздігінен *keep your mouth shut*² (“not talk about something”) соматикалық фразеологизмі алынды.

Әртіптес тіл фразеологиялық қорының соматикалық фразеологизмдерге бай екенін ескерсек, семантикасы әралуан әртүрлі құрылымды антонимдік фразеологизмдерге бірдей құрамды антонимдік жұптарды сәйкестендіруде қиындық туындай қоймайды. Дегенмен оларға өзге тілдерде баламалылық деңгейлеріне сәйкес нұсқалар беруде, әсіресе адамның дене тілді фразеологизмдерді табуда біршама жұмыс жасалғанын айта кету керек.

Қорытынды

Қорытындылай келе, фразеология саласындағы мәселелерді, оның ішінде фразеологизмдердің антонимдігін зерттеуге арналған ғылыми еңбектер өзекті әрі сұранысқа ие екенін атап өткен жөн. Соматизмдер фразеологизмдердің жасалуында және олардың мағынасын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Әртіптес тілдер материалдары негізінде дене тілін белгілейтін (соматикалық) фразеологизмдерді зерттеу түрлі халықтардың мәдениеті, тұрмыс-тіршілігі, психологиясы мен тарихындағы ортақ белгілерді анықтауға мүмкіндік береді, сондай-ақ белгілі бір лингвомәдениет өкілдерінің ділін, болмысын түсінуге де ықпал етеді.

Қазақ және ағылшын тілдері материалдарын қарастыру барысында адам әрекеттеріне қатысты семантикалық тақырыптарды сипаттайтын әртүрлі сома қатысатын фразеологизмдердің антонимдік жұптары анықталды. Анықталған құрылымдық модельдер екі тілдің фразеологиялық жүйелеріне ортақ болғанымен, олардың берілу деңгейі әртүрлі. Алынған деректерді соматикалық фразеологизмдердің оппозициялық қатынастарын одан әрі зерттеу нәтижелерімен ұштастыру болашақта әртіптес тілдердің цифрлық фразеологиялық сөздігін жасауға негіз бола алады.

Жүргізілген зерттеу фразеологизмдер антонимиясының негізгі критерийлерін айқындауға мүмкіндік береді. Түйіндей келгенде, оларға мыналарды жатқызуға болады:

¹ *talk someone’s head off* (n.d.). Collins Online Dictionary. Retrieved 16 March 2026 from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/talk-someones-head-off>

² *keep your mouth shut* (n.d.). Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/keep-mouth-shut>

- қарама-қарсы қойылатын фразеологизмдердің семантикалық құрылымының біртектілігі және дифференциалды сыңарының болуы;
- фразеологизм мағыналарының қарама-қарсылығын сипаттайтын мағыналық құрылымда шекті терістеудің болуы;
- лексика-семантикалық және синтаксистік құрылымының сәйкестігі.

Қазақ және ағылшын әртіпес тілдер фразеологизмдерін салыстыра-салғастыра қарастыруда көптеген ортақ белгілер анықталды, бұл антонимияның әмбебап құбылыс екенін көрсетеді және фразеологизмдерді тек ұлттық ерекшелікпен ғана шектеп, бір ғана аспектіде қарастыру дұрыс емес деген тұжырым жасауға негіз болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- Алехина А. И. Фразеологическая единица и слово. Минск: Знание, 1991. 184 с.
- Апресян Ю. Д. Лексическая семантика: Синонимические средства языка. Москва: Наука, 1974. 367 с.
- Бақытжанова А. К. Қазақ және орыс тілдік сана-сезіміндегі ойлау әрекетінің фразеологиялық экспликациясы // Тіл және әдебиет: теориясы мен тәжірибесі. 2025. № 4(1). С. 9–25. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-1-9-25>
- Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Таллин, 1964. 30 с.
- Гусева А. Е. Основы лингвокогнитивного моделирования лексико-фразеологических полей в немецком и русском языках: Дис. ... докт. филол. наук. Москва, 2008. 489 с.
- Жумабекова А.К. Оппозитивный анализ антонимических единиц казахского и русского языков: Дис. ... канд. филол. наук. Алматы, 1995. 28 с.
- Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Алматы, 1977. 711 б.
- Киселёва К.Л. Антонимия во фразеологии: формальное сходство как условие противоположности значений // Диалог, 2011. С. 354–362. URL: <http://www.dialog-21.ru/dialog2011/materials/pdf/31.pdf> (қаралған күні 18.03.2026.)
- Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. Алматы: Сөздік-Словарь, 2006. 264 б.
- Лунькова Л. Н., Фролова Ю.И. Оппозитивная семантика в английских и русских фразеологических единицах // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. 2022. № 13(3). С. 666–677. [https://doi.org/10.26907/2542-0437.2022.13\(3\).666-677](https://doi.org/10.26907/2542-0437.2022.13(3).666-677)

[org/10.22363/2313-2299-2022-13-3-666-677](https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-3-666-677)

- Миллер Е.Н. Природа лексической и фразеологической антонимии. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1990. 222 с.
- Мусин Ж. Антонимы в казахском языке: Дис. ... канд. филол. наук. Кокчетав, 1970. 28 с.
- Омиралиева Ж.К. Национально-культурная специфика конвенциональных фразеологизмов с соматизмами: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Алматы, 1999. 29 с.
- Сидоренко М.И. Парадигматические отношения фразеологических единиц в современном русском языке. Ленинград: Изд-во ЛГПИ им. А. И. Герцена, 1982. 110 с.
- Тукешова Н.М. Фразеологические единицы с антонимичными компонентами в английском и казахском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Чебоксары, 2022. 24 с.
- Bell, R. (1991). *Translation and translating: Theory and practice*. London & New York: Longman.
- Cruse, D.A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Murphy, M.L. (2003). *Semantic relations and the lexicon: Antonymy, synonymy and other paradigms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ayto, J. (2020). *Oxford dictionary of English idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Cambridge Dictionary. URL: <https://dictionary.cambridge.org> (қаралған күні 15.03.2026.)
- Collins Online Dictionary. URL: <https://www.collinsdictionary.com> (қаралған күні 16.03.2026.)
- Longman Dictionary. URL: <https://www.ldoceonline.com> (қаралған күні 18.03.2026.)
- Reverso Dictionary. URL: <https://dictionary.reverso.net> (қаралған күні 17.03.2026.)
- The Free Dictionary. URL: <https://idioms.thefreedictionary.com> (қаралған күні 15.03.2026.)
- Tukeshova, F.Kh., & Tarasova, N.M. (2024). Semantic analysis of phraseologisms with antonymous components characterizing a person in English and Kazakh. *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series Philological Sciences*, 73(2), 163–174. <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2.012>

References

- Alekhina, A.I. (1991). *Frazeologicheskaya yedinita i slovo* [Phraseological unit and word]. Minsk: Znanie. (in Russ.)

- Apresyan, Yu.D. (1974). *Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskiye sredstva yazyka* [Lexical semantics: Synonymous means of the language]. M: Nauka. (in Russ.)
- Ayto, J. (2020). *Oxford dictionary of English idioms*. Oxford: Oxford University Press.
- Bakıtjanova, A. K. (2025). Qazaq jāne orıs tildik sana-sezimindegi oylaw āreketiniñ frazeologiyalıq ēksplikaciyası [Phraseological explication of thinking in Kazakh and Russian linguistic consciousness]. *Til jāne ādebiēt: teoriyası men tājiribesi*, 4(1), 9–25. <https://doi.org/10.52301/2957-5567-2025-4-1-9-25> (in Kaz.)
- Bell, R. (1991). *Translation and translating: Theory and practice*. London & New York: Longman.
- Cambridge Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://dictionary.cambridge.org>
- Collins Online Dictionary. Retrieved 16 March 2026 from <https://www.collinsdictionary.com>
- Cruse, D.A. (1986). *Lexical semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guseva, A.Ye. (2008). *Osnovy lingvokognitivnogo modelirovaniya leksiko-frazeologicheskikh poley v nemetskom i russkom yazykakh: Dis. ... d-ra filol.* [Fundamentals of linguacognitive modeling of lexical and phraseological fields in German and Russian languages: Diss. ... Doctor of Philological Sciences]. Moskva. (in Russ.)
- Kaliev, G. & Bolganbaev, A. (2006). *Kazak tilinin leksikologiyasy men frazeologiyasy* [Lexicology and phraseology of the Kazakh language]. Almaty: Sozdik-Slovar. (in Kaz.)
- Kenesbaev, I. (1977). *Kazaq tiliniñ frazeologiyalıq sözdigi* [Phraseological dictionary of the Kazakh language]. Almaty. (in Kaz.)
- Kiselova, K.L. (2011). Antonimiya vo frazeologii: formal'noye skhodstvo kak usloviye protivopozlozhnosti znacheniy [Antonymy in phraseology: formal similarity as a condition of opposition of meanings]. *Dialog*. 354–362. Retrieved 18 March 2026 from <http://www.dialog-21.ru/dialog2011/materials/pdf/31.pdf> (in Russ.)
- Lun'kova, L.N. & Frolova, Yu.I. (2022). Oppozitivnaya semantika v angliyskikh i russkikh frazeologicheskikh yedinitсах [Oppositional semantics in English and Russian phraseological units]. *Vestnik RUDN. Seriya: Teoriya yazyka. Semiotika*, 13(3), 666–677. <https://doi.org/10.22363/2313-2299-2022-13-3-666-677> (in Russ.)
- Longman Dictionary. Retrieved 18 March 2026 from <https://www.ldoceonline.com>

- Miller, Ye.N. (1990). *Priroda leksicheskoy i frazeologicheskoy antonimii* [The nature of lexical and phraseological antonymy]. Saratov: Izdatel'stvo Saratovskogo universiteta. (in Russ.)
- Murphy, M.L. (2003). *Semantic relations and the lexicon: Antonymy, synonymy and other paradigms*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Musin, Zh. (1970). *Antonimy v kazakhskom yazyke: Dis. ... kand. filol. nauk* [Antonyms in the Kazakh Language: Diss. ... Cand. Philological Sciences]. Kokchetav. (in Russ.)
- Omiraliyeva, Zh.K. (1999). *Natsional'no-kul'turnaya spetsifika konventsional'nykh frazeologizmov s somatizmami: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [National and cultural specificity of conventional phraseological units with somatisms: Abstract of diss... Cand. Philological Sciences]. Almaty. (in Russ.)
- Reverso Dictionary. Retrieved 17 March 2026 from <https://dictionary.reverso.net>
- Sidorenko, M.I. (1982). *Paradigmатicheskiye otnosheniya frazeologicheskikh yedinit v sovremennom russkom yazyke* [Paradigmatic relations of phraseological units in the modern Russian language]. Leningrad: Izd-vo LGPI im. A.I. Gertsena. (in Russ.)
- The Free Dictionary. Retrieved 15 March 2026 from <https://idioms.thefreedictionary.com>
- Tukeshova, F.Kh. & Tarasova, N.M. (2024). Semantic analysis of phraseologisms with antonymous components characterizing a person in English and Kazakh. *Bulletin of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages. Series Philological Sciences*, 73(2). <https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.73.2.012>
- Tukeshova, N.M. (2022). *Frazeologicheskiye yedinit sy s antonimichnymi komponentami v angliyskom i kazakhskom yazykakh: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [Phraseological units with antonymous components in the English and Kazakh languages: Abstract of diss... Cand. Philological Sciences]. Cheboksary. (in Russ.)
- Vakk, F. (1964). *O somaticheskoy frazeologii v sovremennom estonskom yazyke: Avtoref. dis. ... kand. filol. nauk* [On somatic phraseology in modern Estonian: Abstract of diss... Cand. Philological Sciences]. Tallin. (in Russ.)
- Zhumabekova, A.K. (1995). *Oppozitivnyy analiz antonimicheskikh yedinit kazakhskogo i russkogo yazykov: Dis. ... kand. filol. nauk* [Opposite analysis of antonymic units of the Kazakh and Russian languages: Diss. ... Cand. Philological Sciences]. Almaty. (in Russ.)

А.Н. Байкадам

*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Астана, Казахстан*

Н.С. Байкадамов

*Кызылординской университет имени Коркыт ата
Кызылорда, Казахстан*

МОДЕЛИ И ПЕРЕВОД АНТОНИМИЧЕСКИХ ПАР ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ЧАСТИ ТЕЛА ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. При рассмотрении проблемы соматических фразеологизмов раскрываются семантические и экспрессивные возможности устойчивых выражений, репрезентирующих обозначения частей человеческого тела. Разнообразные семантические и экспрессивные свойства фразеологической системы различных языков часто проявляются в их синонимических и антонимических отношениях. В этой связи изучение антонимических связей соматических фразеологизмов казахского и английского языков, а также их лексикографического представления в переводе свидетельствует об актуальности данного направления исследования. Цель исследования – выявление семантической организации фразеологизмов, обозначающих части тела человека, разработать структурные модели их антонимических пар, а также установить уровни эквивалентности в процессе перевода. В ходе исследования были отобраны 5 основных соматических фразеологизмов, обозначающих части тела человека в казахском и английском языках, и среди них было выявлено 52 примера антонимических пар в двух языках. Их классификация осуществляется на основе дифференциальных признаков, что позволяет предложить модели фразеологических антонимов. Так, в качестве противопоставленных пар рассматриваются: *көзі ілінді – көз ілмеді*; в сфере эмоциональной оценки *оң қабағын берді – теріс қабақ білдірді, жүзі жадырады – жүзі суыды, іші қыж-қыж қайнады – іші мұздады*; при описании состояния благополучия и неблагополучия *қолы ұзын – қолы қысқа, маңдайының бес елі бағы бар – маңдайының бес елі [бес батпан] соры бар*. Методологической основой исследования послужили методы сравнительно-сопоставительного анализа, семантического анализа и лексикографического описания. На основе анализа данных процессов были определены экспрессивные коннотации и компонентные характеристики, а также сформированы модели антонимических пар (утвердительность/отрицательность, качественная оппозиция, пространственная метафора). С

точки зрения переводоведения 26 антонимических пар были классифицированы по уровням эквивалентности: полная эквивалентность – 12, частичная эквивалентность – 14, нулевая эквивалентность – 0. В результате исследования предложена лексикографическая модель представления антонимических пар соматических фразеологизмов, в которой систематизированы семантическое поле, экспрессивная окраска и структурный тип единиц. Предложенные модели позволяют совершенствовать казахско-английские двуязычные фразеологические словари и систематизировать антонимические ряды во фразеографии.

Ключевые слова: фразеологизм; соматизм; антонимические модели; переводческая эквивалентность, словарь

A.N. Baikadam

*L.N. Gumilyov Eurasian National University
Astana, Kazakhstan*

N.S. Baikadamov

*Korkyt Ata Kyzylorda University
Kyzylorda, Kazakhstan*

MODELS AND TRANSLATION OF ANTONYMIC PAIRS OF PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING HUMAN BODY PARTS

Abstract. The study of somatic phraseological units reveals the semantic and expressive potential of fixed expressions containing terms for human body parts. The diverse semantic and expressive properties of phraseological systems across languages are often manifested in their synonymic and antonymic relations. In this regard, the investigation of antonymic relations between somatic phraseological units in Kazakh and English, along with their lexicographic representation in translation, underscores the relevance of this line of research. The aim of the study is to identify the semantic organization of phraseological units containing human body-part terms, to develop structural models of their antonymic pairs, and to determine levels of translation equivalence. In the course of the study, five main somatic phraseological units containing human body-part terms were selected in Kazakh and English, and 52 examples of antonymic pairs were identified in the two languages. They were classified according to their distinctive features, making it possible to propose models of phraseological antonyms. Thus, the following contrasting pairs are examined: *көзі ілінді – көз ілмеді* (*közi ilindi – köz ilmedi*); in the sphere of emotional evaluation, *оң қабағын берді – теріс қабақ білдірді* (*oñ qabağın berdi*

– *teris qabaq bildirdi*), *жүзі жадырады – жүзі суыды* (*jüzi jadyradý – jüzi suydy*), *іші қыж-қыж қайнады – іші мұздады* (*işi qyj-qyj qaynady – işi muzdady*); and in describing states of well-being and ill-being, *қолы ұзын – қолы қысқа* (*qoly uzyn – qoly qysqa*) and *маңдайының бес елі бағы бар – маңдайының бес елі [бес батпан] соры бар* (*mañdayynyñ bes eli baǵy bar – mañdayynyñ bes eli [bes batpan] sory bar*). The methodological framework of the study comprises comparative and contrastive analysis, semantic analysis, and lexicographic description. Based on this analysis, expressive connotations and componential characteristics were identified, and models of antonymic pairs (affirmative/negative opposition, qualitative opposition, and spatial metaphor) were developed. From a translation studies perspective, 26 antonymic pairs were classified according to three levels of equivalence: full equivalence – 12, partial equivalence – 14, and zero equivalence – 0. The study proposes a lexicographic model for representing antonymic pairs of somatic phraseological units, which systematizes the units according to their semantic field, expressive connotation, and structural type. The proposed models can be used to improve Kazakh-English bilingual phraseological dictionaries and systematize antonymic series in phraseography.

Keywords: phraseological unit; somatism; antonymic models; translation equivalence; dictionary.

Авторлардың үлесі

Байқадам А.Н. – формалды талдау, зерттеу жүргізу, әдіснама, жазу – бастапқы жоба.

Байқадамов Н.С. – тұжырымдама, әдіснама, ресурстар, жазу – шолу және редакциялау.